

X

Kars Vilayetine Ermeni Göçü (1878-1914)

Yrd. Doç. Dr. Candan BADEM

Tunceli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tunceli

GİRİŞ

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonucunda Rusya Kafkas cephesinde Osmanlı devletinden Batum, Kars ve Çıldır sancaklarını savaş tazminatının bir kısmına karşılık olarak aldı. Bu üç sancaktan (*elviye-i selase*) Erzurum vilayetine bağlı olan son ikisi Rus yönetimince birleştirilerek Kars *oblast*'ı adı altında bir askerî vilayet oluşturuldu. Batum sancağı da Batum oblastına dönüştürüldü. Bu makalede geçen "Kars vilayeti" terimi, 1917'ye değin Rusya imparatorluğu yönetiminde kalan bu yeni Kars "oblast"ına işaret etmektedir. O zamanki Kars vilayeti bugünkü Erzurum ilinin Oltu, Olur ve Şenkaya ilçeleri ile bugünkü Kars ve Ardahan illerini içeriyordu. Rusya imparatorluğunda genel yasaların geçerli olduğu illere guberniya, yeni fethedilmiş ve özel yasalara tâbi illere ise oblast adı veriliyordu.¹ Makale, ele alınan dönemde Osmanlı devletinden Kars vilayetine Ermenilerin göçlerini ve Rusya'nın Kars vilayetinde Ermenilere yönelik iskân politikasını Çarlık ve Osmanlı arşivlerinden belgeler ışığında incelemektedir. Bu makale konuya ilişkin Türkçe bilimsel literatürde yaygın olan kanının aksine Rus emperyalizminin burada ele alınan dönemde Kars vilayeti nüfusu içinde Ermenilerin ağırlık kazanmasını kesinlikle istememiş olduğunu ve Ermeni milliyetçi hareketine destek vermemiş olduğunu savunmaktadır.

SAVAŞTAN SONRA: GÖÇ VE İSKÂN

Rusya ve Babıali arasında 8 Şubat 1879 tarihinde imzalanan İstanbul kat'i muahedesine göre Rusya'ya terk olunan mahaller ahalisi antlaşma tarihinden itibaren üç yıl içinde emlaklerini satıp Osmanlı devletine göç edebilecekti. Aynı şekilde Osmanlı devletinden Rus ordusunun arkasından Rusya'ya gitmek isteyenlere de engel olunmayacaktı.² Nitekim üç yıl içinde Kars vilayetinden resmi kayıtlara göre 110 bin küsur Müslüman Anadolu'ya göç etti. Rus yönetimi onların boşalttığı yerlere ilk tercih olarak tahmin edilebileceği gibi Rus nüfusu yerleştirmek istiyordu. Ancak Kars'a yerleşmek isteyen Rusların sayısı çok değildi. Nitekim gelen Rusların çoğu da Rus devletinin ve Ortodoks kilisesinin mezhep olarak güvenilmez bulunduğu heterodoks Ruslar (Duhoborlar, Malakanlar ve ötekiler) idi. Rus idaresinin yörenin iskânı için Ruslardan sonra tercih edeceği nüfus Ortodoks Rumlar ve çoğu Gregoryen olan Ermeniler idi.³

3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Erzurum'da bulunan Ermeni asıllı General Mihail Tarieloviç Loris-Melikov, Rus Kafkas ordusu başkomutanı ve Kafkasya genel valisi Mareşal Büyük Knez (Grandük) Mihail Nikolayeviç'e gönderdiği 19 Mart 1878 tarihli raporunda şöyle diyordu:

Erzurum ve çevresindeki Hristiyanlar buraların tekrar Osmanlıya verileceği düşüncesiyle korkuyorlar. Son on gündür Pasin, Hınıs, Muş ve Van'dan Hristiyan ahalinin (çoğu Ermeni olan) delegasyonları bana gelerek Kürtlerin soygun ve katliamlarını şikayet ediyorlar ve Rusya'ya göçmek istediklerini bildiriyorlar. Ancak sizden bu konuda bir talimat almadığım için ne cevap vereceğimi bilemiyorum. 1828 savaşında olduğu gibi bir ya da iki yıllık bir süre olmalı ki isteyen göçebilsin. Yeniden ilhak ettiğimiz bölgede 100 binden fazla göçebe Kürt, Karapapak ve bizim dağlı muhacirler var. Yalnızca tarımla uğraşmaktan değil, aynı zamanda her türlü düzenli emekten de nefret eden bu unsur güvenilir değildir: Sınırlarımız dâhilinde kalarak sadece sonu gelmez soygunlar vadediyor, bu unsur bizim Müslüman vilayetlerimizden gelecek her türlü harekete yataklık edecektir ve bölgenin normal ekonomik gelişmesini durgunluğa mahkum edecektir... Ele geçirdiğimiz topraklara Duhoborları, Malakanları, Ermenileri ve Rumları yerleştirebiliriz.⁴

İSTANBUL ERMENİ PATRİĞİNİN DOĞU ANADOLU'YA GÖNDERDİĞİ KEŞİŞLER

Bilindiği gibi 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması ile Bayezid sancağı Osmanlılara geri verilirken Batum, Çıldır (Ardahan) ve Kars sancakları Ruslara bırakıldı. Antlaşmanın imzalanmasından bir hafta sonra Erzurum'daki Rus komutanı ve Erzurum oblasti askeri valisi Tuğgeneral Duhovskoy, Rusya'nın Anadolu'da işgal ettiği yerlerin genel valisi olan General Lazarev'e, (Kars'a) gönderdiği ve "gizli" işaretli 20 Temmuz 1878 tarihli mektubunda şöyle yazıyordu:

Bu yıl Mayıs başında İstanbul Ermeni Patriği Ermenistan'a üç keşiş gönderdi. Bunlardan Vahan, Trabzon, Erzincan, Tercan, Erzurum yoluyla 19 Temmuz'da bana geldi. Öteki ikisi de Sivas, Harput, Van ve Muş'a gitmişler. Bu sırada Babıali'de Avrupa kongresinin gerçekleşmeyeceği ve savaşın İngiltere'nin desteğinde süreceğinden emindiler. Ermeniler de bu durumda Dersim Kürtleri ile birlikte Türklere karşı isyan etmeyi ve Bulgaristan için düşünülen türde bir hak elde etmeyi planlıyorlardı. Dersim Kürtleri ile görüşmek ve bilgi toplamak için üç kişi gönderildi.

Vahan'ın dediğine göre Tercan, Kiğı, Harput, Dersim ve çevresindeki Ermeni nüfus silahlı bir ayaklanmaya hazır. Ayaklanmanın başarı şansı da yüksek. Vahan bana her şeyi açmadı. Buradaki piskopos dâhil resmi Ermeni yetkililerden bile gizli tutuyorlar. Çünkü bunların komployu Türklere ihbar edebileceklerini düşünüyorlar. ..Vahan benden Berlin kongresinin nasıl gittiğini ve onların ne yapması gerektiğini sordu. Ben ona kongrenin barışla bittiği haberini verdim ve dedim ki şimdi onların her türlü hevesleri için uygun bir zaman değildir, Ermeniler ve Dersimlilere düşen sakin bir şekilde oturmak ve kongrenin bu bölgenin yönetimine ilişkin vadettiği reformları beklemektir.

Bulgarlar, Sırlar, Karadağlılar ve Bosna-Hersekliilerin başarıları ve Dersim Kürtlerinin cesurca destek vaatleri genç Ermenileri ateşlemiş görünüyor. Keşişleri Ermenistan'a gönderirken Patrik resmi olarak bunların Ermenileri sükûnete davet etmek ve Rusya'ya göç etmekten vazgeçirmek için gönderildiklerini açıklamış. Vahan'a göre bizim elimizdeki bölgelere komşu yerlerdeki Ermeniler ekinlerini ekmişler, sakince reformları bekliyorlarmış. Ancak Rus ordusu çekilirse kendiliğinden bir hareket başlayabilirmiş. Ermeniler Türk reformlarına güvenmiyorlar ve Rus idaresindekilere imreniyorlarmış.

Ben de kendisine, (bana verilen talimata uygun olarak), burada halka sürekli anlattığım şeyi söyledim, yani bizim planlarımızda kesinlikle halkı göç ettirmek olmadığını, aksine tüm bu savaşın amacının Hristiyanların yaşadıkları yerlerde onların yaşam koşullarını iyileştirmek olduğunu söyledim. Vahan'ın sözlerinden anladığım kadariyle İstanbul'daki yönetici Ermeni entelijensiyası da göçü önlemeye çalışıyor ancak şu sebeple: 1828-29 savaşından sonra Ermenilerin Rusya'ya göçünü zararlı görüyorlar çünkü bu şimdi Ermenistan'da Müslüman unsurunun çoğunlukta olduğunu göstermeye yarıyor. Dolayısıyla göç tekrarlanırsa bu durum Ermenilerin gelecekte vatanları için en iyi olanı elde etme umutlarını daha da zayıflatacak.

Bütün bunları zat-ı devletlerine bildirmeyi görev sayıyorum. Ek olarak Vahan'ın bu misyon için doğru bir seçim olduğunu belirtirim: Kendisi davasına içten bağlı, incelikli, hitabet gücü yüksek bir kişilik, enerji dolu genç bir adam. Kendisine Rus telgrafı aracılığıyla Patrik'e telgraf göndermeye izin verdim, ancak benim tarafımdan hiç bir destek olmaksızın kendi hesabına. O da bunu istedi ki telgraf İstanbul'a vardığında tevkif edilmesin. Ayrıca sohbet esnasında eğer bir fikir beyan ediyorsam bunun kişisel görüşüm olduğunu ve kesinlikle Rus hükümetinin görüşü olarak almamasını kendisine sürekli tekrarladım.⁵

Mareşal Büyük Knez Mihail Nikolayeviç, Gürcistan'da yer alan maden sularıyla ünlü Borjomi şehrinden Kars'ta General Lazarev'e, Musun'da General Komarov'a ve Kocor'da General Pavlov'a gönderdiği 13-16 Eylül 1878 tarihli telgraflarında "Ermenilerin göçünü önleyin. Babialı'nın gönderdiği komiser Şefik Bey'le ilişkiye geçin" talimatlarını veriyordu. General Lazarev'e gönderdiği 14 Eylül tarihli telgrafta "Dışişleri bakanının bildirdiğine göre Knez Lobanov'a Türk Ermenilerinin göçünün önlenmesi için Babialı ile görüşme talimatı verildi" diyordu. General Lazarev de Erzurum ve çevresinde ve Bayezid'de Ermeni halka dağıttığı bildirilerde "Askerlerimiz çekildikten sonra kimse size dokunmayacak. Evlerinizde kalın. Göçe kalkışmayın. Bozguncuları yetkili makamlara teslim edin" diyordu.⁶ Görüldüğü gibi, farklı motiflerle de olsa hem İstanbul'un Ermeni siyasi ve dini aktörleri hem de Rus otoriteleri o sırada Anadolu Ermenilerinin Rusya'ya (yeni ilhak ettiği Kars vilayeti dâhil) göç etmesini istememiştir.

MÜLTECİ ERMENİLER

1878 yılında Erzurum'u boşaltan Rus ordusu ile birlikte sınırı geçip Kars vilayetine yerleşmeye çalışan birkaç bin hanelik Ermeni nüfusundan sadece 500 kadar hanenin iskânı kabul edildi. Savaşta Rus ordusuna yardım etmiş oldukları için savaştan sonra Kürt aşiretlerinin saldırısından korkup Eleşkirt ve Pasinler yöresinden kaçarak Kars vilayetine gelmiş olan bu Ermeniler Büyük Knez Mihail Nikolayeviç'in emri ile kışı geçirmek üzere geçici olarak Ermeni köylerine dağıtılmışlar, sonra da nüfusa kaydedilmişlerdi. 1879 baharında bunlara Bayezid ve Erivandan gelen 200 kadar hane eklendi. Bu Ermenilerin geri dönmesi için Kafkas komutanlığının Kars askerî valiliğine tahsis ettiği 15.000 (on beş bin) ruble sayesinde bunların bir kısmı Eleşkirt vadisindeki köylerine geri dönmüşlerdir. Böylece Kars vilayetine gelen muhacir veya mülteci (Ruşça ifadesiyle *bejentsı*, Osmanlıca'da "firarı", yerel ağızda "kaçkın") Ermeni hanelerinden sadece 289 hane burada kalmıştır, bunların 77 hanesi Şuragel sancağına, 204 hane Taht (Soğanlı ya da Sarıkamış) sancağına (okrug) yerleştirilmiş ve 8 hane Horasan nahiyesindeki (pristavstvo) yerli Ermeni köylerinde kalmıştır. Ermenilerin mevcut yerli Ermeni köylerine dağıtılması istenmiş ise de bu mümkün olmayınca yeni köyler kurulmuştur.⁷ Kars vilayetinin ilk askerî valisi olan Tümgeneral Viktor Antonoviç Frankini 30 Ağustos 1878 tarihinde Kafkasya "dağlılar idaresine" (*gorskoe upravlenie*) verdiği raporda "Geçen yıl gelen 450 hane Eleşkirt ve Pasin Ermenilerinden 120 hane geri döndü" demiştir.⁸ "Dağlılar idaresi" Kafkasya'daki Dağıstan ve Terek gibi yine askeri yönetimle yönetilen oblastları içeriyordu. Kars ve Batum oblastları da Rusya'ya ilhaktan sonra bu idareye tabi oldular. Bu idarenin adı daha sonra "askerî-örfi idare" (*voenno-narodnoe upravlenie*) olarak değiştirildi.⁹

Eleşkirt ve Pasinler'den kaçarak gelen bu mülteci Ermeniler yanlarında eşya ve hayvanlarını getirememiş oldukları için sefaletе düşmüş idiler. 1879 yılı yazında meydana gelen kuraklıktan özellikle Taht-düzü (Sarıkamış - Soğanlı), Şuragel, Kağızman ve Horasan yöreleri etkilendi. Ermeni muhacirler de Rusların kurduğu Sarıkamış merkezli Taht okrug'u (sancağı) civarına yerleşmiştiler. Kuraklıkla birlikte Türkiye'den tahıl ithali yasağından ve kısmen de Türkiye'ye göç eden Müslüman halkın buğdayını yanında götürmüş olmasından dolayı yörede büyük bir tahıl kıtlığı yaşanıyordu. Buğday fiyatları en az üç kat artmıştı. Bu durumda göçmen Ermeniler kışa doğru açlık çekmeye başladılar. Kars

askerî valisi General Frankini'nin raporuna göre yukarıda belirtilen yörelerde toplam 7.860 kişinin açlık çektiği tespit edilmişti. Bunları beslemek için kış boyunca kişi başına 3 pud (48 kg) buğday gerekiyordu ki bu da 22.080 pud buğday veya pudu 3 rubleden 66.240 ruble ediyordu.¹⁰ Açlık çekenlere faizsiz olarak verilen buğday ya da paranın ertesi yılın (1880) hasadı ile geri verilmesi gerekiyordu. Ancak 1880 yılında da kötü giden hasattan dolayı bu Ermeniler aldıkları borçları ödeyemez hale düştüler.

RUS İDARESİNİN ERMENİ GÖÇÜ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Mihail Nikolayeviç'in mülki işlerden sorumlu yardımcısı olan Yaver General Knez Dmitriy İvanoviç Svyatopolk-Mirskiy (1824-1899) o sırada Sankt Peterburg'ta bulunan Mihail Nikolayeviç'e 16 Şubat 1879 tarihli raporunda, Kars valisi General Frankini'ye verdiği talimatta Kars vilayetindeki Müslümanların "Türkiye'ye" göçünden sonra serbest kalan yerlere mümkün olduğunca çok sayıda Rus nüfus yerleştirilmesini istemiş olduğunu yazmıştır. Svyatopolk-Mirskiy'e göre bu önemli iş için birkaç milyon ruble harcamaktan çekinilmemeliydi. Çarlık generali 1829 yılında Ahıska ve Gümrü çevresine Rusların değil de Osmanlı devletinden gelen Ermeni ve Rumların yerleştirilmiş olmasının bir hata olduğunu ve şimdi Kars vilayeti iskân edilirken bu hatayı tekrarlamamanın affedilemez olacağını vurgulamıştır.¹¹

General Frankini, Kafkasya genel valiliği "dağlılar idaresinin" yöneticisi Tümgeneral Aleksandr Vissarionoviç Komarov'a (1823-1904) verdiği 18 Şubat 1879 tarihli raporunda Kars vilayetinin gelecekteki nüfusunun şöyle olması gerektiğini yazmaktadır:

1. Kars'ın gelecekteki nüfusu tamamen güvenilir ve hükümetimize sadık olmalıdır. Kafkasyadaki güvenilir Müslüman nüfusa karşı bir dayanak noktası olmalı, onları çevredeki Türk vilayetlerinden ve propaganda merkezlerinden keskin bir biçimde ayırmalıdır.

2. Çalışkan ve iş bilir olmalıdır.

3. Mutlaka Hristiyan olmalıdır, Müslüman unsur ancak istisnalar şeklinde nüfusun önemsiz bir kısmını teşkil edebilir. Egemen unsur Rus olmalıdır, kalan kısmı Ermenilerle Rumlardan oluşturmak mümkündür. Bu son ikisi bence dengelenmelidir. Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden 4.000 kadar Rum hanesi bize gelmek istiyorlar. Bunlar çiftçilik ve

zanaatla uğraşan, uysal, itaatkâr ve çalışkan bir halk, hiçbir siyasal emelleri yok. Ötekilere karşı denge unsuru olurlar. Erzurum ve Trabzon'daki konsolosluklarımız bu Rumlara yardım etmelidir.¹²

Görülüyor ki Rus valisi Ermenilerin siyasal emelleri olduğunu ima etmekte ve onlara karşı denge unsuru olarak Rumları önermektedir. Vali devamında “Türk hükümeti” zamanında şimdiki Kars vilayeti toprakları dahilinde 13.500 hanenin kayıtlı olduğunu ve bunlardan 1.850'sinin Ermeni olduğunu kaydetmektedir. Bu 1.850 Ermeni haneye 1878 güzünde Erzurum vilayeti (Pasinler) ve Eleşkirt vadisinden göç ederek gelen 350 Ermeni haneyi daha ekleyince Ermeni hanelerin sayısının 2.200'e ulaştığını ifade eder. Frankini, “Türk hükümetinden kalan sayılara güvenemeyiz, çünkü vergiden kaçmak için doğru bilgi verilmiyordu ve her hanede birden fazla aile vardı. Bu nedenle 13.500 sayısını üçte bir oranında artırmak gereklidir. Sonuçta gerçek mevcudu 18.000 hane olarak kabul etsek bile aslında Kars vilayeti bunun iki katı nüfusu besleyebilir” şeklinde yorum yapıyor ve ekliyor: “Geçen yıl gelen Ermeni muhacirler Ermeni köylerine dağıtılmalı ancak yeni köyler oluşturmalarına izin verilmemelidir.”

General Frankini Kars vilayetinin 1879 yılı durumuna ilişkin 27 Haziran 1880 tarihli yıllık raporunda Kars'a yerleştirilecek unsurlar arasında Ermenilere de değiniyor ve Ermenilerin idareyi epey kaygılandıran işler yapmakla birlikte girişkenlikleri sayesinde yeni kurulmuş olan vilayet için yararlı olacaklarını da belirtiyor. Ancak Ermenilerin iskânı meselesinin özellikle siyasal bir yanı olduğunu da ekliyor. Avrupa'da gelişen ulusal hareketin Ermenileri çok güçlü bir şekilde etkilemiş olduğunu ve Ermeni temsilcilerinin son Berlin Kongresinde Ermenilere özerklik verilmesi için dilekçe vermiş olduklarını hatırlatıyor. Frankini'ye göre Güney Kafkasya Ermeni entelijensiyası da Ermeni ulusal hareketine çok sıcak bakmaktadır ve sadece sözlerle değil bazen eylemle de destek vermektedir. Bu nedenle Babıali orada çıkan Ermenice gazetelerin Osmanlı devletine girişini yasaklamıştır. Ermeniler Berlin Kongresi'nden beri Avrupa devletleri nezdinde büyük bir kampanya yürütmüşler ve İngiltere'de Nisan 1880'de Ermeni dostu olarak bilinen William Ewart Gladstone'un başbakanlığındaki Liberal Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte siyasal özerklik umutları artmıştır. Bu durumda, diyor Frankini, Kars'a Ermenileri yerleştirmenin sonuçlarının neler olacağını tahmin etmek kolaydır. Kars eski Ermenistan'ın merkezidir ve Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesi için en uygun yerdir. Frankini'ye

göre Rus hükümetinin iki seçeneği vardı: Hükümet, Karadağ, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'da olduğu gibi Ermeni ulusal hareketine de destek olmak istiyorsa o zaman bunun için vilayete Ermenileri yerleştirmekten daha iyi bir araç düşünülemezdi. Yok istemiyorsa o zaman bu bölgede Ermeni unsurunun ağırlık kazanmasına izin vermemeliydi. Ermenileri desteklememek sonradan telafi edilebilirdi ve Kars'a her zaman Ermeniler iskân edilebilirdi. Ancak baştan destekleyip sonradan vazgeçmek çok büyük zorluklar çıkarırdı. Vali Frankini, Rusya'nın bu konudaki politikası netleşmediği için yerel yönetici olarak kendisinin görevinin ileride telafisi zor sonuçlara yol açmamak adına Türkiye'den olsun, Güney Kafkasya'dan olsun çok sayıda Ermeni'nin Kars'a yerleşmesine izin vermemek olduğunu raporunda beyan etmiştir.¹³

Kafkasya'da Rus kolonizasyonu üzerine çeşitli kitapları ve Tiflis'te çıkan Kavkaz gazetesinde çok sayıda yazısı olan Rus milliyetçisi emekli general Nikolay Şavrov'un (1826-1899) iddiasına göre, imparatorun Kafkasya'daki naibi olan Mihail Nikolayeviç Kars oblastına Rus köylülerinin yerleştirilmesini (kolonizasyonunu) istemiş, ancak iç işleri bakanı olan Ermeni kökenli General Loris-Melikov buna karşı çıkmıştı.¹⁴ Çarlık bürokrasisinde en yüksek makamlara gelmiş Ermenilerden biri olan General Loris-Melikov Kasım 1880 ile Nisan 1881 tarihleri arasında iç işleri bakanlığı yapmış, İmparator İkinci Aleksandr'ın 13 Mart 1881 günü bir suikastta aldığı yaradan ölmesi üzerine istifa etmek zorunda kalmıştı. Yeni imparator Üçüncü Aleksandr daha 1882'de iç işleri bakanı Kont Tolstoy'a Ermeni milliyetçiliğine karşı ciddi önlemler alma emri vermişti.

1879-82 yıllarında Anadolu'dan bazı Ermenilerin Kars vilayetine yerleşmek için Rus makamlarına başvuruya devam ettikleri çarlık arşivlerinde yer alan çok sayıdaki dilekçeden anlaşılıyor. Bu dilekçelerle ilgili resmi yazışmalardan Rus hükümetinin Kars'a yerleşmek isteyen Ermeniler hakkında Anadolu'daki konsoloslukları aracılığıyla bir tür güvenlik soruşturması yaptırmış olduğu ortaya çıkıyor. Örneğin Kafkas "askeri-örfi idarenin" başkanı Tümgeneral Komarov'dan Kars askerî valisi Tuğgeneral Grosman'a gönderilen 3 Eylül 1881 tarihli yazıda, Sivas vilayeti Tetorke ve Kovbin köyleri Ermenilerinden 72 hanenin Kars vilayetine yerleşmek için Kafkasya ordusu başkomutanına dilekçe vermiş oldukları belirtiliyor. General Komarov daha sonra (başkomutanın yardımcısı) Knez Levan İvanoviç'in bu konuda bir karar vermeden önce istihbarat çalışma yapılmasını istediğini ve bunun üzerine Samsun

(Rus) konsolosluğundan gelen yazıda söz konusu Ermenilerin uygun-suz bir halinin olmadığı ve sadece “Türk idaresinin dayanılmaz keyfiliklerinden ve rüşvetçiliğinden ve bu köylere yerleştirilmiş olan Çerkez, Laz ve Acaralı muhacirlerin durmak bilmeyen ve cezasız kalan soygunlarından” kurtulmak için göç etmek istediklerinin ifade edildiğini bildiriyor. Nihayet General Komarov Kars valisinden bu Ermenilerin Kars vilayetine yerleştirilmesinin mümkün olup olmadığını bildirmesini istiyor.¹⁵ Kars valisinin bu yazıya ne cevap verdiğini bulamadım.

Erzurum vilayeti merkez sancağı Pasinler kazasına tabi Kerak (Gerek?)¹⁶ köyünden yedi haneden oluşan bir grup Ermeni'nin vekili olan Mıkırtıç Arutyunov, Kars askerî valisi Tuğgeneral Grosman'a hitaben yazdığı 9 Şubat 1882 tarihli Rusça dilekçesinde şöyle diyor:

Ekte isimlerini sunduğum müvekkillerim son savaşta Rus ordusuna verdikleri hizmetlerden dolayı Türkiye'de kalamayacakları için Kars oblastına geçtiler ve General Lazarev'e başvurular. General Lazarev'den Kars oblastına yerleşme izni aldıktan sonra ailelerini buraya getirmek üzere Türkiye'ye geri döndüler. Bundan haberdar olan Türk idaresi onlardan ceza olarak 160 lira tahsil etti ve Rusya İmparatorluğu'na göç ederken kendilerine ait arazileri Kars oblastından göç eden Türklere bırakacaklarına dair imza aldı. Bunun üzerine ben Taht okrug'u (Tahtdüzü sancağı, Sarıkamış çevresi - CB) yöneticisine başvurarak müvekkillerimin Bayburt köyünde¹⁷ ayrılmış olan kırk hanelik kontenjane dâhil edilmelerini istedim. Ancak sancak yöneticisi talebimi kabul etmedi ve savaştan sonra Rusya'ya geçmek isteyen kişilerin özel bir izin olmaksızın kabul edilemeyeceklerini bildirdi.¹⁸

Arutyunov dilekçesinin sonunda validen müvekkillerinin Taht sancağına yerleşmesi için izin istiyor ve dilekleri kabul edilirse “Türklerin baskısından” kurtulacakları için kendisine çok duacı olacaklarını belirtiyor. Dilekçenin ekindeki listede 7 hanede 68 kişinin adları yer alıyor. Bu yedi hanenin Bayburt köyüne yerleşme isteğinin kabul edilip edilmediğine dair bir belge bulamadım, ancak Bayburt köyü çarlık resmi kayıtlarında Ermeni köyü olarak geçiyor.

Kafkasya genel valisinin yardımcısı ve vekili Kont Tatişçev, Kafkas ordusu kurmay başkanlığına 17 Ekim 1892 tarihli yazısında Egıy Mıkırtıçev ve Kazar Sarkisov imzalı 33 Ermeni hanesi adına verilmiş olan Kars vilayetine yerleşme dilekçesini reddettiğini bildiriyor. Bu Ermeniler savaştan sonra Erzurum vilayetinden gelerek Şuragel kazası köylerinde kimi kiracı kimi tarım işçisi olarak yerleşmişler, 1891

yılında Kars oblastına kabul edilmeleri ve kendilerine toprak verilmesi için Kafkasya genel valiliğine başvurmuşlardı. Ancak, diyor Tatişçev, “buranın kolonizasyonuna ilişkin genel politika buraya Rusların ve her halükârda siyasal açıdan güvenilir unsurların yerleştirilmesi yönündedir. Bu miktarda ve Ermeni milletinden bir unsuru vilayete sokamayız. Dolayısıyla istekleri reddedilmiştir.”¹⁹ Görüldüğü gibi 33 hanelik bir Ermeni nüfusu bile Rus makamlarınca tehlikeli sayılmıştır. Benzer şekilde 1902 yılında bir grup Ahıska Ermenisinin Ardahan’ın Küçük Cincorop köyüne yerleşme istekleri kabul edilmemiştir. Kars vali yardımcısı Tuğgeneral Timofey Golovkov Kafkasya genel valiliği arazi komisyonuna gönderdiği yazısında, Ahıska’da ikamet eden Vartan Haçoyev, Petros Kirkorov, Minas Kirkorov ve diğerlerinin Küçük Cincorop köyü arazisini istediklerini ancak Kafkasya genel valiliğinin Kars vilayetine Kafkas Ermenilerini yerleştirmeyi uygun bulmamasından dolayı ve zaten adı geçen yerde bir Rus köyü kurma çalışmaları başlaması sebebiyle Haçoyev ve diğerlerinin dilekçesini uygun bulmadığını bildirmiştir. Kafkasya arazi komisyonu başkanı da aynı fikirde olduğunu belirtmiştir.²⁰

1895 yılına gelindiğinde Kars vilayetinde resmi kayıtlara göre geçici ikamet eden 15.736 kişinin 8.722’si Ermeni, 2.166’sı Türk, (Karapapak ve Türkmenler dahil), 1.506’sı Kürt, 1.213’ü Rum ve 1.160’ı Rus idi. 1896 yılında geçici nüfusun sayısı iki kattan fazla artmış ve 33.094 olmuştur. Bunun sebebi Türkiye’de yaşanan olaylardan dolayı can güvenliği olmayan bazı Ermenilerin Rusya’ya kaçmaları idi. Bu 33.094 kişiden 17.789’u Ermeni idi ve bunların da 12.334’ü Anadolu’dan gelen mülteci (firari, kaçkın) Ermenilerden oluşuyordu. Kars valisinin raporuna göre az sayıdaki istisnalar haricinde bu Ermenilerin geçim araçları yoktu, geldikleri yerlerde çiftçilik yapıyorlardı, içlerinden bazıları da demirci, taşçı, marangoz vb idiler. Bu Ermenilere toprak verilmemişti, verilse bile ne tohumları, ne tarım aletleri ne de hayvanları vardı. Dolayısıyla Kars’ta ve köylerde günlük işçilik, ırgatlık ve çobanlık yaparak zar zor geçiniyorlardı. Onlar yüzünden vilayette ırgat yevmiyesi çok düşük düzeylere inmişti. Kışın iş olmadığı zamanlar bu Ermenilerin en yoksulları yerli Ermenilerin ve biraz da Kafkasya Ermeni hayırsever cemiyetinin yardımlarıyla hayatta kalıyorlardı. Pek azına kimlik belgesi verilmişti.²¹

Kafkasya genel valisi General Knez Grigoriy Sergeyeviç Golitsın (1838-1907), Ocak 1898’de Osmanlı kaçkın Ermenilerinin geri gönderilmesi hakkında doğrudan İmparator İkinci Nikolay’a gönderdiği uzun

raporunda, ilk önce 1897 yılına ilişkin raporunda Ermenilerin Rusya'ya göçünün büyük zorluklar çıkardığını ve ileride de büyük sorun olacağını, dolayısıyla bunun acilen çözülmesi gereken bir mesele olduğunu yazmış olduğunu hatırlatıyor. Knez Golitsın daha sonra imparatorun meseleyi bakanlar kuruluna havale ettiğini ve kurulun 29 Mart 1897'de toplanarak şu kararları aldığını yazıyor: 1) Kafkasya'ya Türkiye'den gelmiş olan Ermenilerden dönmek isteyenlere gümrük işlemi olmaksızın sadece yerel polisten alacakları bir belge ile sınırı geçme izni verilmesi; 2) Kafkasya genel valisine bu kararın imparatorca onayından itibaren bir yıl için Türkiye'den gelmiş bütün Ermenileri Kafkasya dışına çıkarma yetkisi vermek, bu iş için gerekirse Ermenilere toplanmış yardımlardan yol parası vermek ve bu kararı hemen bütün nüfusa ilan etmek; 3) Dış işleri bakanlığına Türk hükümetine ikinci madde hakkında bilgi vermesi talimatı verilmesi. Bakanlar kurulu kararı imparator tarafından da onaylanmış ve Kafkasya gazetelerinde yayımlanmıştır. Ayrıca Tiflis'te yapılan Güney Kafkasya valileri toplantısında konunun ayrıntıları ve kararın en iyi şekilde nasıl hayata geçirileceği konuşulmuştur. Golitsın ayrıca Eçmiyadzin'deki Ermeni katöğikosundan Ermenilerin "Türkiye'ye" geri gönderilmesi işine en canlı bir şekilde katılmasını istemiş ve o da kiliseye gerekli talimatları vermiştir. Böylece öncelikle gönüllü Ermenilerin Türkiye'ye geri dönmesi başlamıştır. Bu arada göç eden Ermenilerin Türkiye'de Kürtler tarafından soyulduğu haberleri çıkmış ancak Ermeni patriği-katöğikosu bu haberlerin doğru olmadığını, geri dönmek istemeyenlerce çıkarılmış olduğunu güvenilir kaynaklara dayanarak bildirmiştir. Haziran 1897'de Bakü valisinin bildirdiğine göre Bakü'den gönüllü Ermenilerin ikinci ve son partisi Türkiye'ye dönmek üzere yola çıkmıştır. Bakü Ermeni cemaati de dönen Ermenilere yardım etmiştir. Knez Golitsın daha sonra şöyle devam ediyor:

Ne yazık ki bu denli uygun koşullarda başlayan Ermeni eve dönüş göçü önüne dış işleri bakanlığından aldığım bilgilere göre Ermeni göçmenlerin doğru bir biçimde kabulü meselesi ve Batum ve Trabzon'dan deniz yoluyla Küçük Asya'ya giren Ermeni göçmenler arasında çeşitli Batılı merkezlerden gelen Ermeni ajitatörlerinin karışması tehlikesi bahane edilerek Babıali tarafından engeller çıkarılmaya başlamıştır. Türk hükümetinin bu notalarına dayanarak dış işleri bakanlığı benden Türkiye'ye göçmenleri gönderme işini biraz ertelememi istiyor... Babıali'nin notaları diplomatik ilişkilerinde hoşuna gitmeyen konuların çözümünü belirsiz bir zaman bırakma ve oyalama şeklindeki geleneksel

tavrı ile açıklanabilir. Oysa Ermeni göçmenlerin bizde uzun bir süre daha kalmaya devam etmesi bu konuda alınmış olan önlemlerin zayıflaması ve 1828 ve 1878'deki Rus-Türk savaşlarının ardından yapılan hataların tekrarlanması demek olurdu, o zaman Güney Kafkasya'ya on binlerce Ermeni göç ettirilmişti ki bu da kuşkusuz ülkedeki Rus olmayan (*ino-rodçeskiy*) unsuru güçlendirdi. Şimdi zat-1 şahanelerinin iradesi ile bölgenin imparatorluk ile kaynaşmasını hızlandırmak için Kafkasya'daki boş hazine arazilerinin Rus kolonizasyonuna tahsis edilmesi ve burada yabancıların toprak mülkiyetinin sınırlandırılması iş'ar buyuruldu.

Zat-1 şahanelerinin talimatına uymayı kendime kutsal bir görev bilerek, Babıali'nin mezkur taleplerini devlet çıkarlarımıza aykırı buluyorum. Kafkasya'ya yerleşecek otuz binden fazla Ermeni köylüsünün şahsında biz güvenilmez bir unsur, yoksul ve Türk idaresi tarafından ahlaki bozulmuş, üstelik her zaman çıkarlarımıza zarar vermeye çalışan ve her yerde bize zorluk çıkaran İngilizlerin her türlü entrikalarına alet olmaya meyilli bir nüfusa sahip olmuş olurduk. Bu Ermeni göçmenlerini burada bırakmakla biz o sayıda Rus insanını buraya yerleştirmekten mahrum kalırdık ve bölgenin idaresinde devlet hayatının doğru gelişmesini frenleyen mevcut bütün çetin meselelere bir de bu göçmen Ermenileri yerleştirme işleri ve telaşı eklenmiş olurdu. Ayrıca Güney Kafkasya her türden rahat durmayan Ermenilerin yatağı haline gelirdi ki bu da hem şimdiki zamanda hem de yakın gelecekte aşılmaz zorluklar yaratırdı ve bunların halli için büyük paralar sarf etmek ve daha da acı olanı değerli Rus kanını dökmek gerekirdi.²²

Golitsın daha sonra Almanya'dan örnek vererek, Polonya'dan²³ Poznan'a gelen Rus tebaasından işçileri bu bölgenin Almanlaştırılmasının önünde bir engel olarak gören Almanya'nın kırk binden fazla Rusya tebaası Katoliki geri göndermekten çekinmediğini yazıyor. Üstelik, diyor, bunlar çalışkan insanlar idiler ve çoğu Rus halkından olan hayırseverlerden toplanan bağışlarla geçinen kaçkın Ermenilerle asla mukayese edilemezler. Golitsın, Rus hükümeti bu işçilerin yerinde kalmasını istediği zaman, o zamanki Alman şansölyesi Prens Bismarck'ın Berlin Rus elçiliği müsteşarı olan, şimdiki Dışişleri Bakanı Kont Muravyov'a eğer Rusya kendi tebaasını geri almazsa, bütün bu işçileri tabyalarda toplayıp masraflarını da Rus hükümetine fatura edeceğini bildirdiğini hatırlatıyor. Prens Golitsın Babıali'nin Ermeniler arasına Avrupalı ajitatorlerin karışacağı endişesinin de yersiz olduğunu, çünkü Kafkasya'dan gönderilecek Ermenilere yerel polis tarafından kimlik belgeleri verileceğini

ifade ediyor. Ayrıca Kafkasya'da bulunan Osmanlı Ermenileri arasında Osmanlı devletinde suç işlemiş olanlar varsa yine böyle "kriminal unsurları" ülkede tutmanın mümkün olmadığını belirtiyor. Ermeni patrik-katolikosunun da kaçkın Ermenilerin geri gönderilmesini istemesini kararın doğruluğuna kanıt sayıyor.

Knez Golitsın raporunun sonuç kısmında kaçkın Ermenilerin geri gönderilmesinin durdurulmasının olumsuz etki yaratacağını ifade ediyor. Şimdiye değin Ermenilerden sadece gönüllü olanların sevk edildiğini belirterek, Babıali ile görüşmelerde zorunlu sevkıyatın o yılın (1898) Ağustos ayında başlayacağı ve bir yıl içinde bitirileceğinin ifade edilmesini öneriyor.

BABIALİ İLE RUSYA ARASINDA DİPLOMATİK MÜCADELE

Rus hükümeti Kafkasya'ya gelmiş olan Osmanlı Ermenilerinin zor durumda bulduklarından dolayı memleketlerine geri gönderilmeleri gerektiğini Mart 1898'de Babıali'ye ve Sultan Abdülhamid'e bildirmiş, Osmanlı tarafı da buna cevaben söz konusu Ermenilerin pasaportlarını alarak bir daha geri dönmek üzere Rusya'ya gittiklerini ve bunların Osmanlı topraklarında karışıklık çıkartan Ermenilerden oldukları için eğer dönerlerse hoş olmayan durumlarla yeniden karşılaşılacağını ifade etmiştir. Bunun üzerine Rus elçisi, "Kafkasya'ya muhaceret eden Ermeniler sakin adamlar olup ihtilalciler Londra'dan gelmekte olduğundan Kürtlere tehdidini ikâ'a muktedir [Kürtlere söz geçirebilen] ve ehliyetli valiler tayin olunduğu takdirde ahvâl-i gayr-i marziye hudusüne [uygunsuz olaylar çıkmasına] mahal kalmayacağını" söylemiştir.²⁴ Nisan 1898'de Petersburg'taki Osmanlı elçisi Hüsnü Paşa Rusya dış işleri bakanına Kafkasya'da bulunan Ermenilerin birtakım "müfsid ve ihtilalkârandan" ibaret olduğunu ifade etmiş ve bunların geri dönmeleri gerektiğini söylemiştir. Hüsnü Paşa'ya göre Rusya dış işleri bakanı bu ifadeleri doğrularak, Kafkasya genel valisi ile görüşmesinde valinin kendisine bütün Kafkasya'da Osmanlı tebaasından otuz bin Ermeni bulunduğunu ve bunların "harekât-ı mefsedetkâranelerinden pek ziyade müşteki olduğunu" ve bunlara hakikaten bir çare aranılmakta olduğunu söylediğini belirtmiştir.²⁵ Ancak Rusya söz konusu Ermenilerin Anadolu'da yaşayan Osmanlı tebaasından ve mülk sahibi ve çiftçi insanlar olup, bir kısmının Osmanlı devleti pasaportlarıyla ve bir kısmının da "iğtişâş" olayları sırasında "fırar suretiyle Rusya hududuna hicret

ettikleri” iddiasıyla geri dönmeleri hususunda ısrar etmiştir. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid Mayıs 1898’de Sivas, Erzurum, Van, Diyarbakır ve Bitlis valiliklerine, Dördüncü Ordu müşirliğine ve Anadolu müfettişi Şakir Paşa’ya verdiği emirde bu Ermenilerin bir kısmı aslen Osmanlı tebaası iken son savaşta ve sonraları “kat’-ı alaka” ederek hicret etmiş bulunması muhtemel ise de çoğunun ihtilal çıkarmak için Amerika ve İran ve başkaları tarafından tedarik edilmiş “serseri ve ihtilalci makulesi” olup şimdi bunların nüfus çoğunluğu kazanmak için Anadolu’ya birçok Ermeni sokmak gibi gizli bir maksatları olduğundan, vilayetleri dahilinden ne kadar nüfus Ermeni’nin, ne zaman göç ettiği ve mülk sahibi ve çiftçi olup olmadıklarının “Hristiyan memurlardan gizlice” araştırılarak bildirilmesini istemiştir.

Haziran 1898’de Kars’taki Osmanlı başşehbenderi (başkonsolosu) Rus imparatorunun Bakü, Kutais, Erivan ve Kars vilayetlerindeki Osmanlı Ermenilerinin bir yıl içinde Osmanlı konsoloslüğundan pasaport almaksızın Osmanlı devletine iadesi emrinin Kars askerî valiliği tarafından kendisine tebliğ edildiğini bildirmiştir. Rusya Osmanlı Ermenilerini Osmanlı sınırına, Karaorgan sınır kapısına göndermeye başlamıştır. İki devlet arasındaki uzun görüşme ve pazarlıklardan sonra yalnızca Sason olaylarından sonra göç etmiş on bin kadar Osmanlı Ermenisinin geri dönmesine, ancak “serseri ve fesede güruhlarının” listesinin yapılıp bunlara izin verilmemesine karar verilmiş gibi görünmektedir.²⁶ Ancak uygulamanın nasıl olduğu konusu araştırmaya muhtaçtır. Osmanlı devleti Kafkasya’daki Osmanlı Ermenilerinin orada kalmaları veya Sibiryada iskânı için 1899 yılında Rusya’ya 100.000 Osmanlı lirası ödemeyi dahi teklif etmiştir.²⁷ Rusya ise bunu kabul etmemiş ancak Osmanlı Ermenilerini geri göndermemek karşılığında Karadeniz sahilindeki demiryolu imtiyazlarını istemiştir. 1899 yılı sonu itibariyle Kars vilayetindeki mülteci Ermenilerin sayısı resmi kayıtlara göre 14.267 idi.²⁸

Şubat 1900’de Petersburg’ta bir ziyafette Rusya “nafia nazırı” Yermolov ile görüşen Petersburg büyükelçiliği müsteşarı Mehmed Bahaeddin Bey, Osmanlı devletinden Rusya’ya gelmiş olan Ermenilerin Rusya’da kalmalarını istemesi üzerine Yermolov’un verdiği yanıtı şöyle kaydediyor:

Mösyö Yermolov cevaben Ermeniler hakkında sem’ine isâl olunan malumât bunların pek denî, ahlaksız, faizci, alçak olduklarını mübeyyin olup binaenaleyh işbu Ermenilerin kabulü tarafdarı olmadığını ve işbu Ermenilerin çiftçi ve zürrâ’ sınıfından oldukları mechulü olduğunu, eğer

bunların yerinde on bin Türk Müslümanı olsa maa'l-memnuniye kabul eyleyeceğini söylemesi üzerine: "O hâlde bunları ne siz istiyorsunuz ne biz istiyoruz. O hâlde bunlar bu gidişle ne olacak?" dedim. Müşarünileyh de cevaben: "Canım sizde hiç boş ada yok mu? Doldurmalı bir adaya" diyerek mükalemeye hitam vermiştir.²⁹

Kasım 1900'de Yalta'da Rus çarı İkinci Nikolay ile görüşmüş olan Osmanlı delegesi Tarhan Paşa da raporunda çarın Sultan Abdülhamid'in Ermeniler hakkındaki fikrini paylaştığını ve toprakla uğraşan yoksullar dışında komita üyeleri ve genelde Ermenilerin "pek yaramaz adamlar" olduklarını söylediğini ifade etmiştir.³⁰

MÜLTECİ ERMENİLERE RUS TABİİYETİ VERİLMESİ

1901 yılına değin Kars vilayetinde çeşitli köylerde ve şehirlerde geçici ikamete tabi tutulan ve 1901'de Kars vilayetindeki sayıları 16 bin olarak tahmin edilen mülteci Ermenilere İmparator İkinci Nikolay'ın 13 Şubat 1901 tarihli fermanı ile Kars vilayetinde nüfusa kaydolma ve Rus tabiiyetine geçme hakkı nihayet tanınmıştır. Rus tabiiyetine geçmek isteyen Ermenilerin 1902 Haziran'ına dek bu hakkı kullanmaları gerekiyordu.³¹ 1902 yılında nüfusa kaydolarak Rus tabiiyetine geçen Türkiye'den gelmiş Ermenilerin sayısı 9.906 erkek ve 8.185 kadın olmak üzere toplam 18.091 kişiyi buldu. Bunlardan 10.084'ü Kars şehrinde, 5.594'ü Kağızman merkezinde, 270'i Ardahan merkezde, 748'i Oltu ve Olur'da ve ötekiler de çeşitli köylerde yaşıyordu.³² Öte yandan 1902 yılı sonu itibarıyla bütün vilayette hâlâ 26.110 geçici nüfus görünüyordu ve bunların 10.785'i Ermeni idi.³³

1882 yılında Kars vilayeti daimi nüfusunun % 21,7'si Ermeni idi. 1910 yılına gelindiğinde yine daimi (yasal olarak kayıtlı, Rus tebaası sayılan) Ermeni nüfusun oranı % 26,6'ya yükselmişti. Ancak bu durum yukarıda gördüğümüz gibi Rus hükümetinin Ermenilere yönelik politikasının bir sonucu değil, aksine Osmanlı hükümetinin Rusya'ya kaçan Ermenileri geri almamakta ısrar politikasının bir sonucu idi. Rus hükümeti bu kaçkın Ermenileri istemese de kabul etmek zorunda kalmıştır. 1905'te vilayette geçici olarak yaşayan yaklaşık 27 bin kişiden yaklaşık 17 bini Ermeni idi. Dolayısıyla tüm nüfus içinde Ermenilerin oranı % 29,5 idi ki 1914'teki oranları da hemen hemen aynı (% 29,7) kalmıştı.³⁴

SONUÇ

1878-1914 arası dönemde Rus hükümeti Kars vilayetini Rus köylülerle iskân etme hedefinde büyük ölçüde başarısızlığa uğramıştır. Kars'ın sert iklimine Rus köylüsü bile dayanamamıştır. 1914'te vilayetteki (askerler hariç) Rus nüfusunun oranı % 5 civarında idi. Bunların içinden Malakanlar ve Duhoborlar gibi heterodoks Rus köylülerinin büyük kısmı ise askerlik yapmak istemedikleri için daha 1890'ların sonlarında vilayeti terk etmek zorunda kalmışlardı. Rus hükümeti Ermeni milliyetçi hareketinden dolayı Kars vilayetinde Ermeni nüfusun ciddi bir ağırlık kazanmasını istememiştir. Ancak vilayete gelen Ermeni mülteci akınına engel olamamıştır.

Kars vilayetinde 1902'de 10.785 kişi olan geçici Ermeni nüfus 1905'te yaklaşık 17 bin, 1914'te ise 27.295 kişiye ulaşmıştır, yani bir kısım göçmen veya kaçkın Ermeniler Rus tabiiyetine geçerken bir yandan da Kars vilayetine hâlâ Ermeni kaçkınlar veya göçmenler gelmeye devam etmiştir.³⁵ Bunların ne kadarının Osmanlı devletinden kaçan Ermeniler olduğu ve ne zaman gelmiş oldukları araştırılmaya muhtaçtır. 1905 yılında Kafkasya genel valisi değişmiş, çarlığın Ermenilere yönelik politikası da yumuşamıştır. Kamulaştırılmış olan Ermeni kilise okulları ve mülkleri Ermeni cemaatine geri verilmiştir. 1908 İkinci Meşrutiyet Devrimi'nden sonra da Kafkasya'daki bazı mülteci Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'na geri dönmüştür. Ancak yine de Kars vilayetindeki Ermenilerin oranında 1914'e değin ciddi bir değişim olmamıştır. 1914-18 arasındaki savaş döneminde ise Anadolu'daki katliamlardan kaçan Ermenilerin toplandığı yerlerden biri olmuştur Kars.

Osmanlı kaçkın Ermenileri Kars'a bir şekilde yerleşseler bile Rus hükümeti kendilerine toprak vermemiş ve bu Ermeniler orada burada ırgatlık ve marabalık yaparak sefil ve perişan bir hayat sürmüşlerdir. Başka sebepler yanında bu durum Kars'taki Ermeni yoksul köylülerinin ve emekçilerinin önemli bir kısmının Ermeni milliyetçi ve devrimci örgütlerine sempatiyle bakmaları için uygun bir zemin yaratmıştır.